

Виникнення та кількісний склад Приазовської локальної групи болгарських сіл: історіографія

У статті зроблено історіографічний огляд праць вітчизняних та зарубіжних істориків, які досліджували виникнення та кількісний склад болгарських сіл у Північному Приазов'ї.

Вивчення процесу формування етнічного складу населення окремих регіонів України, а також досвіду історичної науки щодо цієї проблеми є актуальним, оскільки висновки науковців у даному питанні мають важливе практичне значення для вироблення виваженої етнонаціональної політики на регіональному рівні.

Аналіз історіографії виникнення приазовської локальної групи болгарських сіл частково знайшов відображення у дисертації В.В. Міхеєвої¹, присвяченій історіографії історії та етнографії болгар півдня України і Молдови, а також у історіографічних розділах монографій та дисертацій В.В. Туркова², Є.В. Белової³, Ст. Дойнова⁴ та автора даної статті⁵.

Об'єктом дослідження є історичні знання про формування приазовської локальної групи болгарських сіл, що представлені у працях українських та зарубіжних учених, а предметом – еволюція поглядів істориків на кількісний склад означеної групи. Метою статті є визначення причин розбіжностей у поглядах істориків щодо кількості болгарських сіл, які утворилися у Північному Приазов'ї. Відповідно, завданнями є: систематизація поглядів учених на означену проблему та аналіз джерельної бази їхніх досліджень. У такій постановці проблема розглядається вперше, у чому і полягає наукова новизна даної розвідки.

Приазовська локальна група болгарських сіл виникла у 1861-63 роках у результаті масового переселення болгар з Бессарабії та Відінського пашалику до Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії. Питання про кількісний склад означеної групи об'єктивно не є складним: для його розв'язання достатньо простих арифметичних підрахунків. Проте, як не дивно, в історичній літературі є значні розходження: називаються числа 48, 47, 41, 37, 36, 34, 29.

Одним із перших цієї теми торкнувся А. Клаус у ґрунтовній

праці, присвяченій історії й статистиці іноземної колонізації в Росії. Він, зокрема, наводить статистичні дані 1868 р. про кількість нових "болгаро-слов'янських колоній" у Таврійській губернії: у Бердянському – 41, Мелітопольському – 6, Перекопському – 4, а всього – 51. Щодо колоній Перекопського повіту автор уточнив, що вони засновані чехами. Далі А. Клаус уточнює: "*В том числе заключается обоего пола: болгар (задунайских переселенцев из отграниченных колоний) 23314, чехов 815, греков 17 и виддинцев 947.*"⁶

З наведеної цитати можна зрозуміти, що в Бердянському і Мелітопольському повітах А.Клаус нарахував 47 так званих "болгаро-слов'янських колоній". Але при цьому слід зробити деякі зауваження.

По-перше, у роботі А. Клауса немає посилань на джерела. А це особливо важливо, оскільки офіційна статистика в Російській імперії в ХІХ ст. не завжди правильно враховувала відомості про національну приналежність населення.

По-друге, уведений А. Клаусом термін "болгаро-слов'янські колонії" є некоректним, оскільки його можна тлумачити неоднозначно. Тобто, не зрозуміло, чи включив автор у назване ним число 47 тільки болгарські колонії, або додатково врахував якісь неболгарські "слов'янські" колонії. Окрім того, неясно, чому серед "болгаро-слов'ян" названі греки, а "відінці" (відінські болгари) зазначені окремо.

Таким чином, напрошується логічний висновок, що вказана А. Клаусом кількість болгарських колоній у Північному Приазов'ї потребує ретельного уточнення.

А тим часом, наведені А. Клаусом дані, сприйняті некритично, встигли перекочувати у деякі солідні академічні видання. Наприклад, у збірнику видатного болгарського фольклориста Н. Кауфмана "Народни песни на българите от Украинска й Молдавска РСР" з посиланням Н.С. Державіна відзначено: "*Така през 1861 г. и началото на 1862 г. започва второто заселване на изток. Създава се втората крупна българска колония в Таврия (дн. Запорожка област – УССР), където българите се пръскат в 47 населени пункта.*"⁷ ("Так у 1861 р. та на початку 1862 р. розпочалося друге переселення на схід. Створилася друга велика болгарська колонія в Таврії (сучасна Запорізька область – УРСР), де болгари оселилися у 47 населених пунктах").

Попутно слід зауважити, що посилання на працю Н.С. Державіна у даному випадку не зовсім коректне, оскільки у цьому місці (с.12) Н.С. Державін саме переказує думки А. Клауса, а власні підрахунки викладає нижче.

Проблему кількості болгарських поселень у 1890 р. порушив дослідник селянського господарства Північної Таврії В.Є. Постніков. Він нарахував у Бердянському повіті 33 наявні болгарські колонії. Також В.Є. Постніков повідомив, що 3 колонії, які існували раніше, на момент його дослідження зникли. Відносно Мелітопольського повіту дослідник нарахував 4 наявні колонії та 1 таку, що зникла. Оскільки автор не називає остаточне загальне число, дозволимо собі замість нього зробити арифметичний підрахунок: у підсумку виходить 41.

Як позитивний факт слід вказати на те, що В.Є. Постніков відзначив неухвалене ставлення офіційної волосної та губернської статистики до національного складу жителів населених пунктів на прикладі с. Болград: *"В с. Болграде, где давно уже не осталось ни одного болгарина, я видел отношения казенной палаты, до сих пор присылаемые сюда на имя несуществующего болгарского общества"*⁸.

Тема була продовжена В. Бертенсоном у статті про соціально-економічні процеси серед болгар Бердянського повіту. Автор склав таблицю "статистичних відомостей про становище слов'янських колоній Бердянського повіту", у якій виділив 34 "болгарські" колонії й 7 колоній, утворених "іншими вихідцями – слов'янами"⁹. У підсумку виходить 41 колонія "задунайських вихідців".

Найбільш докладно підійшов до даного питання видатний славіст Н.С. Державін, присвятивши його аналізу 15 сторінок своєї праці про болгарські колонії в Росії¹⁰. Дослідник навів виписки та цитати з наукових праць і статистичних збірників, склав список колоній, що згадувалися в джерелах як болгарські і, що особливо цінно, спробував його уточнити за допомогою результатів власних польових спостережень.

Н.С. Державін нарахував загалом 53 колонії у Таврійській губернії, зокрема, у Бердянському повіті 28 існуючих і 6 неіснуючих колоній, у Мелітопольському повіті 1 існуючу й 1 неіснуючу колонію. При цьому Н.С. Державін свідомо проігнорував болгарські хутори, що виникли у пізніші часи.

Н.С. Державін також уточнив національний склад окремих

населених пунктів, які у джерелах та працях попередників помилково вказувалися як болгарські. Зокрема, він виділив 3 гагаузькі колонії у Мелітопольському повіті та 3 албанські колонії у Бердянському повіті.

Таким чином, Н.С. Державін нарахував, за станом на початок ХХ ст., у Бердянському повіті 28 колоній і у Мелітопольському повіті 1 колонію (разом – 29 колоній). Окрім того, Н.С. Державін указав у таблиці 6 колоній у Бердянському повіті й 1 колонію в Мелітопольському повіті (разом – 7), згадані в джерелах, але відсутні реально за станом на початок ХХ століття¹¹. Методика, використана Н.С. Державіним, дозволила уточнити число болгарських колоній у Північному Приазов'ї. У той же час, дослідник залишив відкритим питання про кількість болгарських колоній на момент переселення.

У 30-ті роки ХХ ст. радянський історик Д. Дімітров опублікував статтю, присвячену переселенню болгар з Бессарабії до Таврії. Він, зокрема, писав, що протягом 1861-1863 рр. у Таврії було засновано 34 колонії болгар-бессарабців.¹² Д. Дімітров не вказує джерела своїх підрахунків, але наводить докладну таблицю, з якої видно, які саме колонії були ним включені у назване число.

У 80-ті рр. ХХ ст. болгарська дослідниця Є. Хаджиніколова у науковій монографії, присвяченій історії болгарських колоністів Півдня Російської імперії в 1856-1877 р. повідомила наступне: *"След Парижкия мирен договор от Молдавска Бесарабия в губернията се заселват още много българи. Те са настанени в Бердянски уезд и образуват 41 колонии. От тях чисто български са 34-37. Покъсно тук идва населението на Втора-Константиновка от Мелитополски уезд, като колониите стават 42 ..."* ("Після Паризького мирного договору з молдавської Бессарабії у губернії оселилося також багато болгар. Вони були оселені у Бердянському повіті і утворили 41 колонію. З-поміж них чисто болгарськими були 34-37. Пізніше сюди прийшло населення з Второ-Костянтинівки Мелітопольського повіту, і колоній стало 42...")

Як видно з тексту монографії, Є. Хаджиніколова була обізнана із працями Н.С. Державіна та Д. Дімітрова, проте недооцінила результати їхніх досліджень й віддала перевагу даним офіційної статистики 1864 р.

Автори першої ґрунтовної узагальнюючої праці з історії болгарської діаспори в Україні й Молдові (1993 р.), молдавські вчені

І. Грек та Н. Червенков, вказали кількість болгарських колоній за адміністративними округами: у Мелітопольському – 5 колоній, у Молочанському – 10 колоній, у Бердянському – 26 колоній¹⁴. Якщо зробити загальні підрахунки, виходить разом 41 колонія.

У кандидатській дисертації автора цієї статті (1996 р.), на основі архівних документів, даних офіційної статистики, результатів досліджень Н.С. Державіна та власних уточнень етнічного складу населення названих колоній, зроблено висновок, що за основу слід взяти дані 1864 р., викресливши з нього 6 колоній, помилково названих болгарськими. Разом вийшло число 36 (31 у Бердянському повіті та 5 у Мелітопольському повіті). З-поміж них 34 колонії утворені болгарськими переселенцями з Бессарабії, а 2 колонії – відінськими болгарами¹⁵.

Російська дослідниця Є.В. Белова у ґрунтовній монографії, присвяченій міграційній політиці Росії (2004 р.), теж зупинилася на питанні про кількісний склад новоутвореної приазовської групи болгарських колоній. Вона, як і деякі названі вище дослідники, також взяла за основу у своїх підрахунках дані офіційної статистики 1864 р., не враховуючи уточнень, зроблених свого часу Н.С. Державіним та Д. Дімітровим. Висновок дослідниці є таким: болгари заснували 5 колоній у Мелітопольському повіті та 36 колоній у Бердянському повіті (тобто разом – 41 колонію)¹⁶.

Таким чином, спроби дослідників уточнити кількість болгарських сіл у Північному Приазов'ї призвели їх до різних результатів: А. Клаус (1868 р.) – 47 болгаро-слов'янських колоній; В.Є. Постніков (1890 р.) – 37 болгарських колоній (не враховуючи 4, колонії що зникли); В. Бертенсон (1901 р.) – 34 болгарські колонії (тільки у Бердянському повіті); Н.С.Державін (1914 р.) – 29 болгарських колоній (не враховуючи 7 відсутніх колоній); Д. Дімітров (1930 р.) – 34 болгарські колонії; Є. Хаджиниколова (1987 р.) називає одночасно три числа (34, 37 і 41), більше схиляючись до останнього; І. Грек та Н. Червенков (1993 р.) – 41 болгарська колонія (5+10+26), С.І. Пачев (1996 р.) – 36 болгарських колоній, Є.В. Белова (2004 р.) – 41 болгарська колонія (5+36).

Причини розбіжностей можна пояснити наступними факторами. По-перше, російська статистика ХІХ ст. не відображає повною мірою строкатий національний склад переселенців з Бессарабії 1861-63 р. і має потребу в уточненні. В офіційних джерелах до "болгар" зараховувалися не тільки етнічні болгари, але й представ-

ники інших національностей, що мали юридичний статус "задунайських переселенців" (у тому числі росіяни, українці, албанці, гагаузи, молдавани). Решта переселенців, серед яких були як росіяни, так і українці, іменувалися: "інші вихідці слов'яни", "російські вихідці з Молдавії", "російські вихідці з Добруджі", "російські вихідці з Туреччини й Молдавії".

По-друге, дослідники застосовують різні підходи до поняття "болгарські колонії" (А.Клаус, як ми переконалися, взагалі вживає розпливчате поняття "болгаро-слов'янські колонії"). На наш погляд, логічно вважати болгарськими не всі населені пункти, де оселилися болгари, а тільки ті, у яких болгари чисельно переважали з моменту оселення, що дозволило створити культурно-мовне середовище, необхідне для збереження національної самобутності.

По-третє, на результати підрахунків вплинув той факт, що в 60-70-і рр. ХІХ ст. у Північному Приазов'ї зникло 6 болгарських колоній.

По-четверте, внесло плутанину перейменування декількох болгарських колоній, у результаті чого різні назви сприймалися дослідниками як різні колонії. Слід також зазначити, що кожна колонія, крім офіційної назви, довгий час зберігала додатково ще, як мінімум, дві назви: назву ногайського аулу, на місці якого виникла, й назву колонії в Бессарабії, звідки прибули переселенці.

Щоб зрозуміти, як вищеназвані дослідники отримали свої дані, що, як ми переконалися, значно різняться, спробуємо заново уточнити кількість болгарських колоній. Відправним пунктом у цій справі може послужити статистичне джерело, що дійсно є найбільш повним – "Список населених місць" 1864 р.¹⁷ (далі - "Список...").

Цей документ складений невдовзі після переселення й містить всі населені пункти обох повітів, у тому числі хутори й навіть окремі трактири. Окрім відомостей про місце розташування населеного пункту відносно фізико-географічних об'єктів, відстані до повітового міста й становаї квартири, числа дворів і жителів, в "Списку..." є важливі примітки щодо різновиду населеного пункту: "местечко казенное", "селение владельческое", "селение казенное", "хутор владельческий", "хутор казенный", "колония меннонитская ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России", "колония болгарская ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России",

“колонія русских выходцев из Молдавии ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России”, “колонія русских выходцев из Добруджи ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России”, “колонія русских выходцев из Турции и Молдавии ведения Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России”.

У "Списку..." зазначені 42 так звані "болгарські колонії" (37 у Бердянському повіті й 5 у Мелітопольському), а також 6 колоній так званих "російських вихідців" з Молдавії й Добруджі (5 у Бердянському повіті й 1 у Мелітопольському). Тобто в 1861-63 роках, у результаті переселення болгар і представників інших національностей із-за кордону, у Бердянському і Мелітопольському повітах виникло 48 нових сіл (колоній), які були віднесені до ведення Попечительного комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії.

Ці два числа – 42 і 48 – дають можливість прокоментувати названі вище погляди дослідників. Із числом 48 майже збігаються дані А.Клауса (47). Різниця в 1 колонію пояснюється тим, що відомості А.Клауса відносяться до 1868 р., і у них не врахована зникла в 1866 р. болгарська колонія Михайлівка Бердянського повіту: $48-1=47$. Такий збіг, на наш погляд, дозволяє припустити, що під "болгаро-слов'янськими колоніями" А.Клаус розуміє всі колонії, що утворені на території краю у 60-і роки XIX ст. у результаті переселення із-за кордону болгар і представників інших національностей, які увійшли до відомства Попечительного комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії. А під "болгарами" А.Клаус має на увазі тільки тих, які мали права "задунайських переселенців".

Аналогічно пояснюються й дані В. Постнікова: у сумі вони відрізняються від даних "Списку..." на 1 колонію (Михайлівка): $42-1=41$ (серед зниклих болгарських колоній Бердянського повіту В. Постніков Михайлівку не врахував).

Позиція В. Бертенсона легко з'ясовується завдяки складеній ним таблиці. Він не враховує 5 колоній Мелітопольського повіту і 3 колонії, що зникли на той час у Бердянському повіті ($42-5-3=34$). В. Бертенсон включив у таблицю колонію Царицина, що В. Постніков назвав зниклою.

Н.С. Державін, переконавшись у невідповідності офіційної статистики реальному національному складу, зробив спробу скорек-

гувати ці дані. Ґрунтуючись на особистих польових етнографічних спостереженнях, він не включив у таблицю 8 колоній, названих у "Списку..." болгарськими, а саме: 3 гагаузькі колонії, 3 албанські колонії, а також колонії Нельговку й Дунаївку. Окремо в таблиці зазначені 5 зниклих колоній, які Н.С. Державін також не став ураховувати при загальному підрахунку: $42-8-5=29$. Варто додати, що Н.С. Державін указав у таблиці ще 2 колонії, які в джерелах випадково названі болгарськими.

Дані Д. Дімітрова можна прокоментувати завдяки складеній ним таблиці. Вона неповна, оскільки до неї не включені болгарські колонії Мелітопольського повіту. З-поміж 37 колоній Бердянського повіту, названих у "Списку..." болгарськими, Д. Дімітров не включив у таблицю 3: $37-3=34$. Натомість Д. Дімітров включив до таблиці 3 албанські колонії, хоча й зробив примітку відносно національної належності їхніх жителів.

Таким чином, питання про кількісний склад приазовської групи болгарських колоній під час її утворення, не зважаючи на видиму простоту, стало предметом розбіжностей у підрахунках між вітчизняними та зарубіжними дослідниками, .

Причини розбіжностей можна пояснити наступними факторами. По-перше, основні джерела (статистичні) не відбивають адекватно строкатий національний склад переселенців з Бессарабії 1861-63 р. і потребують уточнення. По-друге, дослідники (зокрема А. Клаус), застосовують різні підходи до поняття "болгарські колонії". По-третє, на результати підрахунків вплинув той факт, що в 60-70-і рр. ХІХ ст. у Північному Приазов'ї зникло 6 болгарських колоній. По-четверте, деяку плутанину внесло перейменування декількох болгарських колоній.

Література:

1. Міхеєва В.В. Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця ХVІІІ – ХХ ст./ В.В. Міхеєва: Автореф. дис... канд. іст.наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 17 с.

2. Турков В.В. Политика России по переселению и обустройству бессарабских болгар на Южноукраинских землях/ В.В. Турков: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1996. – 169 с.

3. Белова Е.В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751-1871 гг.) / Е.В. Белова. – Москва: РГОТУПС, 2004. – С.14-20.

4. Дойнов Ст. Българите в Украйна и Молдова през възраждането (1751-1878) / Ст. Дойнов. – София: Академично издателство "Марин

Дринов", 2005. – 362 с.

5. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861-1917 рр.): комплексне дослідження / С.І. Пачев: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 195 с.

6. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус.– Вып.1.– СПб.,1869.– С.366-367

7. Кауфман Н. Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР / Н. Кауфман.– Т.1. – София, 1982.– С.13

8. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В.Е. Постников.– М.,1891.– С.13-14

9. Бертенсон В. Болгарские колонии Бердянского уезда Таврической губернии / В. Бертенсон // Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России.– 1901.– № 7-8.– С. 65

10. Державин Н.С. Болгарские колонии в России / Н.С. Державин // Сборник за народни умотворения и народопис.– Кн.ХХІХ.– София,1914.– С.12-26.

11. Там же.– С.26

12. Димитров Д.Д. Из Бесарабия в Таврия // Язык и литература.– 1930.– Т.VI.– С.90

13. Хаджиниколова Е. Българските преселници в южните области на Русия (1856– 1877) / Е. Хаджиниколова.– София,1987.– С.46-47

14. Грек И., Червенков Н. Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще / И. Грек, Н. Червенков.– София: Христо Ботев,1993.– С.36

15. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861-1917 рр.): комплексне дослідження / С.І. Пачев: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – С.55-56

16. Белова Е.В. Миграционная политика на юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751-1871 гг.) / Е.В. Белова. – Москва: РГОТУПС, 2004. – С.173

17. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния.– СПб.,1865